

УДК 80:94(477)

Черемська О.С.

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Черемська О.С. Олексій Ветухов про наукову школу Олександра Потебні

Небагато в Україні наукових осередків, представники яких стали творцями лінгвістичних теорій, що посприяли розвитку філологічної думки. Харкову пощастило особливо, оскільки в Імператорському харківському університеті, зокрема на історико-філологічному факультеті, зароджувалося чимало наукових шкіл: філософії – Й.Б. Шада, риторики – І.С. Рижського, школи романтиків, яка об'єднувала молодих поетів – викладачів і студентів університету (І.І. Срезневський, А.Л. Метлинський, М.І. Костомаров та ін.), школи філософії мови – О.О. Потебні.

Перші згадки про наукову школу О.О. Потебні маємо в працях його учнів і послідовників. Як стверджує М.І. Сумцов, «Історія науки в Росії за ХІХ ст. ясно вказує на такі ймення, котрі одержали провідне значіння, таких вчених, котрі керували думками на протязі значного числа років, керують досі, під прапором котрих виникли «школи», наукові традиції, наукові напрямки. Такими керівниками в першу добу були в межах філології, історії мистецтва й письменства Буслаєв, Тіхонравов і Фортунатов, родоначальники наукових шкіл, трохи пізніш – Потебня, Шахматов, Олександр Веселовський і Ягіч.

Їх значення першорядне; їх наукові твори мають великий вплив на розвиток думки; їх учні численні...» [Сумцов, 1926, ч. 2–3, с. 5]. Учений наголошує на складних умовах, у яких, на відміну від названих науковців, перебував О.О. Потебня: писав у провінційних наукових виданнях, що виходили в Києві, Воронежі, Варшаві. Імовірно тому, його твори не знаходили просторих шляхів, однак «зачеплені в творах Потебні глибокі лінгвістичні й філософські думки, потроху жевріючи, не згасли, не вкрились попільом забуття, а все більш розгораються, і все більш наростає число прихильників Потебні» [Сумцов, 1926, ч. 2–3, с. 5]. І справді, багатоаспектна проблематика й водночас цілісна теорія мови, розроблена в працях „Думка і мова”, „Слово і міф”, „Із записок російської граматики”, „Естетика і поетика”, знайшли відображення в положеннях

філософсько-лінгвістичної та лінгвопсихологічної концепції наукової школи О.О. Потебні, що наприкінці XIX – на початку XX ст. дістала назву „потебніанство”.

Важко сказати, хто із названих учнів і послідовників О.О. Потебні доклав найбільше зусиль до популяризації ідей Учителя. Однак відомо, що головою Потебніанського Комітету був Д.І. Багалій, а його секретарем – О.В. Ветухов. Як учений секретар і як високодостойна імені свого Вчителя особистість О.В. Ветухов ґрунтовно опрацьовує спадщину О.О. Потебні, записує й опубліковує спогади його учнів, здійснює аналітичні огляди написаних і оприлюднених статей про Вчителя [2–8]. На вагомій ролі О.В. Ветухова в підготовці видань потебніани наголошує у вступному слові до збірника Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури за 1926 р. Д.І. Багалій, зазначаючи, що кафедра, яка мала у своєму складі секцію історії українського письменства, щаслива, що в цьому збірнику, як і в попередньому, зробила вклад у «потебніанство», яке виросло зі **школи О.О. Потебні** (виділення наше – О.Ч.), і що Потебніанський відділ був цілком редагований членом редколегії проф. О.В. Ветуховим.

Завдання цієї статті – висвітлити діяльність наукової школи О.О. Потебні періоду 1890 – 1920-х рр. в оцінці О.В. Ветухова.

У науковій літературі ‘потебніанство’ окреслено як напрям у розвитку суспільного знання, як філософсько-лінгвістична концепція, як лінгвістична течія, як створена його учнями й послідовниками філософсько-педагогічна школа, як наукова школа О.О. Потебні. Лінгвофільософські аспекти феномена *потебніанство* досліджено в працях Л.А. Булаховського, О.Т. Горбача, С.В. Вакуленка, А.І. Даниленка, Н. Долуд-Левчук-Керечук, С.Я. Єрмоленко, В.Ю. Франчук, Ю.В. Шевельова, Є.Х. Широкоград; етнолінгвістичні – у розвідках О.В. Ветухова, Віктора Петрова, М.І. Сумцова, М.К. Дмитренка; філософські – у студіях Андрія Белого, Т.І. Райнова, Д.І. Чижевського, педагогічні – В.І. Харцієва, П.О. Селігея; психолінгвістичні щодо літературознавства – у творчій спадщині Д.І. Овсянико-Куликовського, Б.А. Лезіна, А.Г. Горнфельда, О.І. Білецького, Б.О. Навроцького, І.М. Фізера,

О.М. Фінкеля, І.М. Дзюби, Ю.М. Безхутрого, І.Л. Михайлина, О.Д. Сінченка, історико-культурологічні – у працях Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, В.Ю. Іващенко.

Термін «потєбніанство», у фонетичному варіанті «потєбніянство», активно вживаний у статтях О.В. Ветухова «Потєбніанство» (1923) й «Акад. М. Сумцов та потєбніянство» (1926), Д.І. Багалія «Олександр Опанасович Потєбня» (1923), М.Ф. Сумцова «До історії наукового впливу О.О. Потєбні» (1926). Ці вчені розпочали опрацювання наукової спадщини О.О. Потєбні після його смерті й потєбніанство розглядали як вивчення й популяризацію наукових ідей мовознавця. Зокрема у статті Д.І. Багалія зазначено, що «основні матеріали для характеристики Потєбні, – це його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в ХХ т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографічні матеріали про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників і ці біографічні матеріали повинні бути критично розробленими, ініціативу чого взяла на себе **наукова школа Потєбні** (виділення наше – О.Ч.); вже зараз виросло «потєбніянство», яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куликовський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та інші» [Багалій, 1924, с. 143].

В Енциклопедії українознавства за ред. проф. В.М. Кубійовича О.Т. Горбач дає більш ґрунтовне визначення потєбніанства, окреслюючи його межі й розширюючи коло представників: «Потєбніянство, філософічно-поетологічна школа, утворена учнями й послідовниками О. Потєбні у 1890–1920-их рр. гол. при Харківському Ун-ті, згрупована б. зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (8тт., 1907 – 23, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню Ред Комісії для вид. творів О. Потєбні» (1921); до неї належали Д. Овсяніко-Куликовський, О. Ветухів, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, Енгемеєр та ін. Потєбніянці спиралися на психологічну теорію Потєбні про утворення й сприймання *слова*, його зовн. (звукову) й внутр. форму (себто етимологічне значення) та (актуальне) значення з дальшим застосуванням цієї теорії при аналізі творів літератури; далі теорію про виключну ролю мови в пізнанні

(інакше непізнавального) зовн. світу колись мітом, згодом наукою і – в досконалішій формі – поезією, при чому одначе повне розуміння між мовцем і сприймачем слова не можливе, бо поняттєвий зміст слова кожночасно суб'єктивний. Поетологічну теорію Потебні почасті (А. Бєлий) прийняли рос. символісти» [Горбач, 1970, ч. 6, с. 2279]. Чіткіших обрисів набуває діяльність наукової школи О.О. Потебні наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. у працях О.О. Вєтухова¹.

У статтях «О.О. Потебня» (Харків, 1896), «О.О. Потебня (Варшава, 1898) [Вєтухов, 1988], «Потебніанство» (1923) [Вєтухов, 1923], «Акад. М. Сумцов та потєбніанство» (1924) [Вєтухов, 1924], «До розуміння Потебні (Критично-бібліографічні уваги)» (1926) [Вєтухов, 1926] та ін., яким властивий деякою мірою інтерпретаційний характер, О.В. Вєтухов характеризує постать Учителя на тлі Харківської філологічної школи й наукової думки межі тисячоліть загалом. Етнограф розкриває творчу лабораторію Потебні-мислителя очима його учнів, зауважуючи, що «чарівна постать учителя (у найвищому, найкращому значенні цього слова), його натхненна мова давала їм крила для злетів їхньої

¹ Олексій Васильович Вєтухов (Вєтухів) (15(27).03.1869 с. Тернова Вовчанського повіту Харківської губернії – грудень 1941, Харків) – український лінгвіст, етнограф, краєзнавець, літературознавець, представник Харківської філологічної школи. Народився на Слобожанщині й усе життя присвятив культурному розвою рідного краю. Син священника В.М. Вєтухова, відомого у Харкові своєю благодійною діяльністю, із золотою медаллю закінчив Другу харківську гімназію, а 1892 р. – словесне відділення історико-філологічного факультету Харківського університету.

Як учень і популяризатор учення О. Потебні О.В. Вєтухов принципи потєбніанства застосовував в етнографічних працях. У наукових розвідках із фольклору та етнографії, присвячених дослідженню колискових, заговорів і оберегів різних народів («Замовляння, заклинання, обереги та інші види народного лікування, основані на вірі в силу слова» (1907); «Матеріали комітету про кобзарів і лірників» (1902); «Мови некультурних народів (рец. на Погодіна «Мова як творчість»)» (1913)), учений розвиває думки О.О. Потебні, висловлені в працях «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень» (1890), «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Про міфологічне значення деяких обрядів і повір'їв» (1865). О.В. Вєтухов вивчав наріччя Слобожанщини («Говір слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії» (1893)); переймався проблемою читача, формування книгозбірень у Харкові («До питання про «толкову» бібліографію по вивченню краю» (1927)); здійснював просвітницьку діяльність як член Харківського історико-філологічного товариства, з 1895 р., згодом – як секретар його педагогічного відділу та Харківського товариства поширення у народі грамотності. Разом із батьком особливу увагу приділяв організації навчання глухонімих дітей. Учителював у харківських гімназіях та комерційній середній школі. Із 1920 до 1930 р – професор Харківського інституту народної освіти, з березня 1922 р. до 1930 р. – голова етнологокраєзнавчої секції Науково-дослідної кафедри історії України (історії української культури) при ХІНО, де викладав курси: «Соціальні основи мови», «Методика викладання російської та української мови», «Методика викладання літератури», «Етнографія-етнологія у зв'язку з краєзнавством», «Лінгвістична система О. О. Потебні» [Марченко, Калиниченко, 2014; Топорков, 2016].

думки, і вони насолоджувалися запашним ароматом у саду творчому свого наставника» [Ветухов, 1923, кн. 1, с. 110].

Іншим було значно важче, оскільки доводилося здійснювати осягнення наукових ідей О.О. Потебні через його спадщину й «спогади і праці цих ранніх потебніанців». Однак, незважаючи на поодинокі необдумані фрази на кшталт «якийсь малоросійський професор Потебня» (які так обурили О.В. Ветухова, що й спонукали до написання цієї статті) до кола прихильників Ученого долучалися представники різних наукових і творчих сфер: письменник Андрій Белий, математик Г.О. Грузинцев (син професора фізики Харківського університету О.П. Грузинцева), російські філологи Л.П. Якубінський, В.М. Жирмунський, письменник і кіносценарист В.Б. Шкловський; філологи й педагоги О.М. Лебедев та І.П. Плотников, які на сторінках започаткованих ними ж журналів «Родной язык в школе» (з 1914 р.) і «Народное Просвещение» (1918–1930 рр.) пропагують ідеї і методи О.О. Потебні. Отож О.В. Ветухов вбачав у потебніанстві глибоко індивідуальне осягнення і водночас якомога ширше в просторі й часі «просування ідей Потебні по новому, можливо й «неправильно», по-своєму, однобічно, і на тих же рідних нивах, і на цілком нових» [Ветухов, 1923, кн.1, с. 111]², оскільки вчення Потебні, на думку Олексія Васильовича, було великим революційним зрушенням у справі нашого самовизначення – цього найвищого завдання людського знання. Цю думку автор підтверджує цитатою О.О. Потебні про мову як виразник народного світогляду: «Мова... є органічним цілим; вона є живим виразником народного світогляду і, даючи форму народній думці, своєю чергою, здійснює на неї могутній вплив...» [цит. за О. Ветухов, 1923, кн.1, с. 111].

² У сучасній філології розмежовують поняття «потебніанство» і «неопотебніанство»: поняття «потебніанство» у літературознавстві за традицією вживають на позначення учнів О.О. Потебні, які були згуртовані доокруж збірника «Питання теорії і психології творчості» (Д. Овсяніко-Куликовський А. Горнфельд , Б. Лезін , Т. Райнов та ін.), поняття «неопотебніанство» використовують стосовно тих науковців, що не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але тією чи тією мірою апелюють до ідей Потебні (Б. Навроцький, Андрій Белий, Л. Білецький, російські формалісти) та ін. На думку О. Сінчека, таке розрізнення умовне, але дає змогу підкреслити «сторонність» інтересу до наукової спадщини Потебні й означити межі певного дискурсу неопотебніанства [Сінченко, 2015].

О.В. Ветухов зауважує, що вчення О.О. Потебні мало визначальний вплив не лише на мовознавство, а й на точні науки (при чому під впливом теорії О.О. Потебні відбулося перегрупування класів наук): «мовознавство посіло провідне місце серед **точних** наук; воно зріднилося передусім із природознавством; а тепер уже без знання, скажімо, учення Потебні про взаємовплив логіки і граматики важко трактувати й математичну логіку...» [Ветухов, 1923, кн.1, с. 112]. У медицині теж важливим є вчення про будову мовлення та історію розвитку мови, як і в мовознавстві важливою є фізіологія мовленнєвого процесу.

Найважливішими відкриттями О.О. Потебні на основі строгого аналізу мовних явищ із оперттям на незчисленну множину різноманітних відомостей, побудованих на неосяжній кількості фактів мови, як зазначає О.В. Ветухов, є висновок про те, що **творчість** (зокрема мистецтво) не тотожні з пізнанням: «художній витвір ні в якому випадку не дорівнює арифметичній кількості його складників, а неодмінно більша за них, оскільки до неї ввійшла нова велика сила – труд творця», а також про те, що **символізм мови** (виділення наше – О.Ч.) – у її поетичності; оскільки джерело наукового і художнього мислення одне – мовна творчість, що вносить новий погляд на теорію взаємозв'язків цих здавалось би різних сфер пізнання, то цим наочно продемонстровано симбіоз двох величин: «творча енергія породжує слово, усвідомлюване як думка, а поетична енергія народів, яка виражається в тропях і фігурах, породжує міф, усвідомлюваний як світогляд», і визначений О.О. Потебнею, як нещодавно віджила стадія науки, як її найближче минуле» [Ветухов, 1923, кн.1, с. 112]. У зв'язку з цим, зазначає О.В. Ветухов, погоджуючись з Андрієм Белієм, «погляди В'ячеслава Іванова на походження міфу з художнього символу, Брюсова – на самоцінність слів і словесних сполук, є прямим продовженням, а іноді лиш переспівим думки Потебні» [Ветухов, 1923, кн.1, с. 112]. Потебніанці відзначають, що О.О. Потебню вважають засновником так званого «формального» методу не лише в галузі граматики, а й у сфері історико-літературних досліджень, які мають базуватися на історико-порівняльній основі, з урахуванням біографічного

матеріалу, історії літературних шкіл і традицій, літературної хронології, історії стилю [Ветухов, 1923, кн.1, с. 112 – 113].

Цікавими й актуальними для нас сьогодні є погляди потєбніанців на пуризм, запозичення та мовні покручі типу «чашотрубочка, часопелюства, правомірний тощо», на невиправдане вживання яких у науковому стилі звертав увагу О.О. Потєбня. «Прогресивність і консерватизм – це вдих і видих людської думки. Пуризм настільки ж важливий і потрібний в еволюції мови, як і відчайдушна творчість, але ні те, ні інше не створює величі мови, ні її розквіту... Мова перелому, мова переходу від одних культурно-побутових форм до інших, звичайно святотатственно порушує правила граматики і стилістики, – це його стихія... Показником культури є не ці новинки – їх скрізь досить, але ставлення до них верхів – грамотність цих верхів. Не можна загородити потік, але можна спрямувати його. Не можна викоренити ні вульгарне тяжіння до нових словечок, ні озлоблену ненависть до нового слова, але можна навчити людей розумно і дбайливо ставитися до своєї мови» [Ветухов, 1923, кн.1, с. 115 – 116].

У другій частині статті «Потєбніанство» О.В. Ветухов уміщує короткі відомості про те, що зроблено в Харкові та його університетських колах із нагоди 30-річчя з дня смерті Ученого та після смерті М.Г. Халанського, який читав курси з російського синтаксису в потєбнянському дусі. За підтримки наркома освіти Г.Ф. Гринька, зазначає О.В. Ветухов, напрацьовано Положення про особливий університетський орган для вивчення духовної спадщини О.О. Потєбні. Так у 1920 р. при Наркопросі і Українській Академії Наук створено «Редакційний Комітет для видання повного зібрання творів Потєбні». У першому томі цього видання заплановано вмістити працю О.О. Потєбні «Думка й мова», яка на той час мала три видання, зі вступною стеттею А.Г. Горнфельда, який однак через хворобу не зміг виконати обіцянки. Тоді Комітет доручив цю справу В.І. Харцієву. Книга з'явилася у світ в Одесі 1922 р. стараннями та за загальною редакцією Б.М. Ляпунова. Одночасно підготовлено до друку і другий том творів О.О. Потєбні – ранні праці з етнографії та фольклору зі вступною

статтею І.Ф. Сумцова, яке затримали через типографські недоліки³. Етнограф зауважує також, що заплановано видання ювілейного Бюлетеня Комітету, укладеного за виступами на урочистому зібранні, а також про те, що на всеукраїнському рівні створено програму курсу, який із 1921 р. наркомпрос започатковує в ХІНО як «обов'язковий для всіх відділень факпрофобра» [Ветухов, 1923, кн.2, с. 108] – «Соціальні основи мови та літератури», присвяченого ідеям великого філософа-мовознавця.

У статті «О.О. Потебня (Варшава, 1898)» [Ветухов, 1898], що тематично пов'язана з попередньою, О.В. Ветухов ставить завдання не повідомлення нових фактів із життя вченого, а представлення його вчення з оригінального погляду, що сприятиме розвитку наукової думки у різних сферах науки, оскільки «...погляди Потебні, його думки, наукові теорії й відкриття настільки важливі, що їх оприлюднення і поширення повинно внести свіжі струмені світла і життя в історію літератури, у художню критику в галузь мистецтв узагалі і навіть у сучасну філософію, не кажучи вже про спеціальні галузі знання, у яких професор був справжнім володарем» [Ветухов, 1898, с. 1–2].

Підбиваючи підсумки звершеного за перше десятиріччя після смерті О.О. Потебні (опрацювання рукописів вченого, перевидання праці «Думка й мова» (1892), видання курсу «З лекцій по теорії словесності. Байка, Прислів'я. Приказка» (1894), статті «Мова і народність» (1896), рецензії на дисертацію О.І. Соболевського (1896)), О.В. Ветухов вважає за необхідне звести воєдино зроблене прихильниками й учнями О.О. Потебні, щоб широке коло знавців його духовної спадщини зростало, щоб виростало покоління, «виховане на нових поняттях про відношення слова до думки». Учений створює розлогу характеристику Потебні – Ученого, Мислителя, Педагога-майстра, вдаючись до аналізу автобіографічних відомостей О.О. Потебні, спогадів його учнів

³ У 1926 році вийшов перший і єдиний із запланованих томів зібрання творів О.О. Потебні. Потебніанський Комітет необгрунтовано звинуватили в намаганні не лише викласти наукові основи потебніанської теорії, а й прославити його ім'я. Зокрема Віктор Петров написав статтю «Потебня й Лотце» (1924); Ієремія Айзеншток – «Потебня і ми» (1926), у якій заявив, що «ми втратили Потебню» і що наука історії літератури може будуватися без Потебні. О. Білецький, попри навчання в Харківському університеті, стверджував, що не вважає себе потебніанцем, і впевнений, що потебніанство стояло на заваді побудови науки про історію літератури [Сінченко, 2015].

А.Г. Горнфельда, В.І Харцієва, Б.М. Ляпунова, Д.І. Овсянико-Куликовського, М.Ф. Сумцова, відгуків професорів Харківського університету І.І. Срезневського, І.В. Нетушила та ін. Розкриваючи психологічний портрет О.О. Потебні, дослідник відзначає ті риси вченого, які вивищували його над сучасниками: «Потебня – особистість геніальна, тому він у своєму розвитку в деяких галузях думки пройшов швидше за інших ті стадії, у яких думка середньої сучасної людини частково вступила, частково вступає, а до дечого лише готується» [Ветухов, 1898, с. 9]. Ясність, строгість і оригінальність думки, заглибленість та надзвичайна зосередженість, самовіддана діяльність професора як очільника Харківського історико-філологічного товариства привертала увагу й захоплювали не лише філологів та й не тільки в Україні.

А.Г. Горнфельд, що згодом виступив як перекладач, учений-теоретик і критик-аналітик, спочатку навчався на юридичному факультеті Харківського університету, випадково потрапивши на лекцію О. Потебні, прослухав й інші лекції вченого з теорії словесності та став одним із прихильників і послідовників його ідей⁴.

Автор статей із теорії словесності, зокрема й для енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, залишив яскраві спогади, зі сторінок яких немов оживає постать О.О. Потебні «із піднесеним, воістину людяним світоспогляданням», характерною особливістю наукової системи якого було «мислення в образах»: «...до чужої думки він завжди вмів ставитися з тим високо академічним тактом, що властивий лише людям, які стоять на висоті знання: чужа думка заперечується необмежено, різко, непохитно, – і в той же час так м'яко й делікатно, немов зачеплено душевне життя найближчої людини. – Це, між іншим, особливо яскраво і цікаво проявлялося на ставленні професора до відомої дисертації «Естетичні відношення мистецтва до дійсності», основний погляд якої (про перевагу дійсності над мистецтвом) був, на його думку лише плодом сумного непорозуміння... Визначаючи мистецтво, як мислення в образах, він

⁴ Відомий працями «Муки слова» (СПб., 1906) и «Пути творчества» (Пг., 1922). «Новые словечки и старые слова» (Пг., 1922) про мовний пуризм, у яких розвинув ідею психології творчості як безперервного процесу, оснований на антиномії знака й позначуваного, мистецтва як однієї із форм пізнання [Ветухов, 1926].

викладав тривалу й складну історію мови; слово ставало в цій історії продуктом послідовних переходів думки, де кожен перехід був створенням нового образу: історія мови ставала історією мистецтва і поетичний вислів ставав не матеріалом, не окрасою мовлення, а самостійною елементарною, найпростішою формою художньої творчості» [Ветухов, 1898, с. 19–20].

У праці В.І. Харцієва «Спогади про О.О. Потебню» (1892 р.), що її цитує О.В. Ветухов, схарактеризовано риси педагогічної творчості О.О. Потебні – динамізм і логіка спілкування; діалогічна манера оповіді, як правило, бесіда; прийом запитань і відповідей: «Не знаю, як відкривав Потебня свої курси в минулому; у тих, які він читав в останні роки, не було узагальнених вступних зауваг, що складають необхідну частину університетських викладів. Професор, немов уникаючи витрачання часу, поспішав увести своїх слухачів в коло накреслених ним для нового курсу питань, і цей курс, як епічна пісня, починався не або ово, не із сухих генеалогічних подробиць, а із середини. – Що таке російська мова? Яке визначення дають їй звичайно?» запитував Олександр Опанасович, голосом, тоном мовлення, усією своєю фігурою даючи відчуття, що розмова буде про щось важливе, серйозне» [Цит. за вид.: Ветухов, 1898, с. 25].

У лекціях домінував евристичний метод навчання – від простого до складного, від часткового до загального: «...питання про користь граматики зводиться до питання про користь історії, вищим положенням якої він вважає думку про братерство народів, про єдність людства. Завдання теоретичного знання мови загалом і граматики зокрема професор вважав у тому, щоб довести до свідомості мету, що її ставить мова, і засоби, за допомогою яких досягають цієї мети... Мова – це не факт, а діяльність, спрямована на перетворення матерії звуків для цілей думки, і що в різних мовах цілі ці досягаються різними шляхами, визначаючи національний їх характер, професор вивів звідси положення, що мовознавство націоналістичне і що нашою метою повинно бути вивчення особливостей укладання думок у російській мові...Знання мають форми, які залежать від форм мови, творчих і створюваних; такими є слово, речення, частина мови...Зі зміною граматичних розрядів змінюються і розряди думки» [Цит. за вид.: Ветухов, 1898, с. 25]. Основне значення праць О.О. Потебні, на

думку В.І. Харцієва⁵, не лише наукове, а й глибоко моральне: «Якщо зібрати воедино те, що давали уроки О.О. Потебні в моральному плані, то в серцях колишніх студентів передусім виділялися дві великі заповіді: про ставлення до минулого і сучасного» [Цит. за вид.: Ветухов, 1898, с. 26].

Завершується аналітичний огляд О.В. Ветухова розглядом статті «Потебня як мовознавець-мислитель» (1893) Д.І. Овсянико-Куликовського⁶. Оцінюючи О.О. Потебню як особистість, Д.І. Овсянико-Куликовський наголошує на тих рисах, властивих представникам Харківської філологічної школи, які сформувалися під впливом О.О. Потебні, як аргументованість і докладність опису, багатство фактажу, еволюційний історизм із майже повною відсутністю абсолютних визначень і характеристик, властивих мовознавчим студіям першої половини ХІХ ст. «Для нього розумова праця була справою життя: він говорив тільки про те, що переживав, тому кожна його стаття, кожна замітка має на собі відображення його світогляду – цілісного, стрункого і оптимістично-здорового... Знайомлячись із загальним світорозумінням Потебні, бачиш в кожному його творі відповідь на болюче питання, – відповідь цікаву не лише як вирішення питання, а як дороговказ, куди і як іти, вирішуючи відоме питання загалом» [Ветухов, 1898, с. 45 – 46].

О.В. Ветухов наголошує у цій статті на першорядному значенні граматичних праць О.О. Потебні, що свого часу були високо оцінені відомими мовознавцями. Зокрема І.І. Срезневський у 1876 р. здійснив аналіз класичної праці «Із записок з

⁵ Варто зазначити, що В.І. Харцієв творчо розвинув міфопоетичну теорію вченого в працях «Основи поетики Потебні» (1910), «Елементарні форми поезії» (1911), «Що таке проза?» (1911), «Міфотворення, поезія і наука» (1914), «Форми поетичного і прозаїчного мислення», «Образність і емоційність у поезії» та ін., а також у методичних працях: «Психологія поетичного образу стосовно виховання» (1911).

⁶ Як учень і послідовник О.О. Потебні Д.І. Овсянико-Куликовський належав до психологічного напрямку в мовознавстві («Про значення наукового мовознавства для психології думки» (1901)), вивчав проблеми лінгвістики у взаємодії з питаннями психології, художнього мислення та літературної творчості («Мова та мистецтво» (1896)), застосовував теорію О.О. Потебні, аналізуючи творчість російських класиків («М.В. Гоголь» «Л.М. Толстой», «І.С. Тургенєв», «Етюди про творчість А.П. Чехова» та ін.). Харківський період діяльності Д.І. Овсянико-Куликовського (1888–1905) ознаменований дальшим розробленням проблем теорії і психології художньої творчості («Питання теорії та психології творчості» (1902), «Основи художньої творчості» (1907). За його участі в Харкові започатковано видання наукових збірників «Питання теорії та психології творчості» (1907–1923) [Дабло, 2012].

російської граматики», відзначаючи її новаторський характер. З цією працею, на думку О.В. Ветухова, співзвучна стаття А.С. Будиловича про О.О. Потебню (О.В. Ветухов тут має на увазі статтю А.С. Будиловича «О.О. Потебня. Уривок із некролога», надруковану в журналі «Славянское обозрение» за 1892 р.). А.С. Будилович називає О.О. Потебню першим серед учених, які займалися питаннями російської та слов'янської філології, що проник у глибину синтаксичних явищ, створивши засади граматичного синтаксису, який бере початок від форм окремої мови і перевіряється прикладами історичного і порівняльного мовознавства. Важливим, на думку О.В. Ветухова, є й твердження І.В. Нетушила, який відзначає таку характерну рису граматичних досліджень О.О. Потебні, як дивовижне вміння вносити в порівняльну граматику елементи філософії мови, майстерне поєднання історико-порівняльного і філософського напрямів, яке рідко трапляється в мовознавстві [Ветухов, 1898, с. 39]. Інші граматичні праці, які проаналізував Б.М. Ляпунов у статті «Пам'яті О.О. Потебні» (1892 р.), розподіливши їх на фонетичні, фонетико-діалектичні, етимологічні, семасіологічні та синтаксичні, являють собою взаємозумовлену цілісність, оскільки етимологічний і синтаксичний погляд на мову, – це не дві частини граматики, а лише два різні погляди на мову: синтаксичний погляд – описовий, а етимологічний – історичний. Такий глибинний погляд на мовні явища, відзначив Б.М. Ляпунов, спричинений різнобічністю і глибиною Потебні-філолога старого типу, при чому «різнобічність не робила його поверховим, чим і позначений його прекрасний, незвичайний дар, оскільки глибина у поєднанні з різнобічністю дається дуже небагатьом» [Ветухов, 1898, с. 39].

Для охочих заглибитися в творчу лабораторію О.О. Потебні О.В. Ветухов здійснив бібліографічний опис спадщини вченого й наукової потебніани, представленої у двох додатках наприкінці статті: Додаток А), що містить «Список надрукованих праць О.О. Потебні, з принагідними вказівками найголовніших рецензій про них і популярних статей на ті ж теми»; додаток Б), у який уміщує «Список праць Потебні, що залишаються ненадруковані» [Ветухов, 1898, с. 47–59].

Варто зазначити, що у своєму науковому огляді О.В. Ветухов зауважує, що, на відміну від граматичних праць, на той час іще не дістали глибокого висвітлення праці О.О. Потебні із народної словесності та поезики [Ветухов, 1898, с. 41]. Однак у статті «Акад. М. Сумцов та потебніянство», написаній 1924 р. з нагоди другої річниці з дня смерті М.Ф. Сумцова, О.В. Ветухов акцентує увагу на значному поступі в цій галузі, що засвідчує потебніянська наукова спадщина одного із найдіяльніших учнів і послідовників О.О. Потебні: «В ніч з 13 на 14 вересня 1922 року тихо на віки спочив в своєму кабінеті з книгою в руках, збираючись дати про неї замітку до чергового випуску потебніянського «Бюлетеню», – ще одне зернятко до скарбниці «Potebniiana». Останнього часу покійний М.Ф. пильно шукав скрізь, де тільки було можливо, хоча б найменших дрібниць всього, що освітлювало б грандіозну фігуру Потебні, що до нього він завжди ставився з глибокою пошаною, а за останній час і любов'ю» [Ветухов, 1924, с. 1]. О.В. Ветухов підсумовує здобутки М.Ф. Сумцова як члена Потебніянського Комітету, створеного у вересні 1920 р. задля впорядкування рукописів, матеріалів до біографії вченого, його наукової спадщини та підготовки до видання повного зібрання творів у 20-ти томах: учений бере участь у розробленні плану цього видання, залучає все більше коло осіб до праці в Комітеті, подає проект про створення спеціальної бібліотеки при Комітеті, заступає його голову, на кожному засіданні робить повідомлення про нові матеріали до життєпису та характеристики діяльності О.О. Потебні. Ці напрацювання – важливе свідчення активної діяльності представників наукової школи О.О. Потебні.

Живе зацікавлення особою вченого та його працями М.Ф. Сумцов проявляв ще з 1887 р., з появою першої присвяченої Вчителю статті «Тридцятиліття службової діяльності Потебні», опублікованої в «Київській старовині». Із цього часу потебніана М.Ф. Сумцова активно зростає⁷. Учений пише некрологи з

⁷ М.Ф. Сумцов був також великим послідовником ідей О.О. Потебні. Під впливом Учителя здійснив спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій («Нарис історії християнської демонології» (не була надрукована), «Нарис історії чак лунства в Західній Європі» (1878), «Про народні погляди слов'ян на новонароджене дитя» (1880), «Спроба пояснення української пісні про Журила» (1885), «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «Тур в народній словесності» (1887), «Культурні

нагоди смерті О. Потебні у вітчизняних і закордонних виданнях, статті в енциклопедичних словниках, ювілейних збірниках Харківського університету; публікує цінні спогади про прилюдні доповіді О. Потебні про Достоєвського та Толстого, виступ про Шевченка та лекції про Сковороду, Квітку-Основ'яненка. І зрештою пише й видає в останній рік свого життя працю «Велетень думки й слова». Варто зазначити, що у першому із підготовлених Комітетом двох томів творів О.О. Потебні учений підготував вступну статтю «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1924 р.).

У науковому збірнику Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури за 1926 р., виданому з нагоди увіковічнення 35-ї річниці з дня смерті О.О. Потебні, уміщено статтю О.В. Ветухова «До розуміння Потебні (Критично-бібліографічні уваги)». Не вдаючись до аналізу цієї статті, зауважимо лише, що вона присвячена критичному оглядові потебніани початку 1920-х рр. в галузі історії, філософії та літературознавства. О.В. Ветухов відзначає провідні аспекти праць Д.І. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (Загальна характеристика) (1924 р.), та Т.І. Райнова «Олександр Опанасович Потебня» (1924); аналізує працю проф. С.Ю. Семковського «Національна проблема» та дві статті проф. А.П. Машкіна «На шляху до наукової естетики» (1922), «Потебня» (1921), В. Коряка «До питання про схему Укр. літератури» (1922), гостро полемізує з автором статті «Потебня й Лотце» Віктором Петровим. У збірнику вперше опубліковано також статтю О. Потебні «Часткове про загальне».

О.В. Ветухов відзначає намагання Д.І. Багалія виявити основу українських симпатій ученого, представивши портрет науковця на тлі соціально-історичних умов, зокрема реформи 1861 р., яка не задовольнила суспільство й призвела до активізації народницького руху, виникнення «Громади», участь у якій бере молодий О. Потебня. Д.І. Багалій убачає заслугу вченого-мислителя в особливій здатності глибоко розуміти оточення, напрями поступу, шляхи та способи національного самовизначення і підтверджує думку цитатою з листування О.О. Потебні й І. Белікова: «Студентам треба стати перш за все українцями, а

переживання» (1890), «Ворон у народній словесності» (1890), «Женіння свічки» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891) та ін.).

потім пеклуватися про те, щоб зробити й університет українським» [Ветухов, 1926, с. 12].

Однак філософські праці, за винятком дослідження Т.І. Райнова⁸, були позначені намаганням поєднати непеєднанне: ідеалістичну лінгвософію О.О. Потебні із теорією історичного матеріалізму [Лезін, 1927]. Надходив період кінця двадцятих, коли погляди українських мовознавців піддавали ревізії. Філософи 20-30-х років спиралися на філософію діалектичного й історичного матеріалізму як єдино можливого типу філософської рефлексії. У цей час відбувається поворот до філософії бюрократичного централізму (політизації, підпорядкованій змісту принципу партійності). Філософія стала інтерпретатором і пропагандистом реальності в спрощеному, спотвореному й доступному вигляді, що викликало цілком природне несприйняття з боку науковців, і зокрема представників наукової школи О.О. Потебні. Особливо обурило автора наукового огляду намагання Віктора Петрова виявити так звані слабкі сторони О.О. Потебні, вказавши на начебто численні запозичення у праці «Думка і мова» з Гумбольдта, Лотце й Штайнталя. Така ревізія праці О.О. Потебні засвідчила назрівання глибоких суперечностей в наукових підходах до його теоретичних засад і вказувала на потребу її ґрунтовного дослідження. О.В. Ветухов вбачає причину таких безпідставних звинувачень саме в тому, що автор не дослідив навіть найменшої частини з «того широкого не обробленого поля», куди сягала думка О.О. Потебні, а тому й не зміг зрозуміти одного із найскладніших «основних питань у Потебні, без чого розуміти його неможливо – це в ученні про внутрішню форму». О.В. Ветухов здійснює широкий аналіз цього питання на основі відомих праць Ученого, демонструючи їх діалектичну єдність і органічну цілісність [Ветухов, 1926, с. 25–34]. «Глибокий, гострий та тонкий розум

⁸ Російський філософ Т.І. Райнов, який ознайомився з ученням О.О. Потебні через свого вчителя й учня О.О. Потебні Д.І. Овсяніко-Куликовського, у монографії «Александр Афанасьевич Потебня» (Петроград, 1924), характеризує вченого на тлі російської науки 60–80 рр. XIX ст. Даючи високу оцінку постаті О.О. Потебні як науковця, відзначав, що мовознавець виявляв хист до постановки принципових питань науки, він не тільки створив перший нарис еволюції граматичних форм мови у зв'язку з еволюцією форм пізнання, але й окреслив психологію художнього і наукового мислення. Осягнувши проблеми, які хвилювали німецький класичний ідеалізм, зокрема філософський психологізм 1840–1850-х років, О.О. Потебня поставив собі завдання простежити об'єктивування чуттєвих даних духовного життя людини за допомогою роботи колективної мови-думки, яка підіймає їх до мистецтва, а згодом науки, як послідовних форм людського пізнання.

Потебні, зауважує мовознавець, його могутня діалектика й суцільність світогляду привели його до визнання суцільности та єдності ...в слові, як джерелі думки, як конкретної (образної), так і абстрактної (прозаїчної, безобразної): динаміка думки спирається на цю безперестанну зміну образних слів безобразними й, навпаки, поезія (мистецтво) готує шлях прозі (науці, техніці). Його колосальна найтонша лабораторна праця над сировиною мови, його дивна аналіза думки в самих різних її становищах ясно показала йому, що слово в зародкові є художній чи науковий твір, що мова та література – явища одного порядку, бо джерело цих двох потоків думки – одне» [Ветухов, 1926, с. 34]. А, отже, з цього «єдинопочаткового слова», підсумовує мовознавець, випливає основне твердження його статті, яке сучасне буття ще не готове сприйняти, – що форма й зміст взаємно обумовлюються.

Отже, проаналізувавши праці О.В. Ветухова, присвячені науковій потебніані, можемо стверджувати, що основним завданням потебніанців була спроба побудови цілісної теорії, базованої на лінгвософських та психолінгвістичних аспектах учення О.О. Потебні. Дослідники розробляють теоретичні питання, заявлені в потебніанстві: проблема психології творчості, автора як суб'єкта творення, проблема образу й мислення, проблема методу дослідження, проблема змісту і форми. Однак, що найважливіше, – це спроба не просто реконструювати теорію О.О. Потебні, але поглибити її, реагуючи на виклики часу.

Як засвідчують подальші дослідження, активна тридцятирічна науково-педагогічна діяльність ученого-мислителя О.О. Потебні сприяла згуртуванню кола учнів, прихильників і послідовників ідей ученого та започаткуванню наукової школи, з усіма властивими їй ознаками: наявність лідера та представників, активність особистих контактів, спадкоємність тематики наукових досліджень, видання періодичних збірників, у яких надруковано наукові праці, спільність наукової діяльності та філософсько-світоглядної платформи.

Література

1. Багалій Д. Олександр Опанасович Потебня: Загальна характеристика: (Промова на урочистих зборах Харк. ІНО в 32 роковини смерті Потебні) // Червоний шлях. 1924. № 4–5. С. 143–159.
2. Ветухов А. А. А. Потебня (29 ноября 1891 года) // Варшава: Тип. Варш. учеб. округа, 1898. 59 с.
3. Ветухов А. Потебніанство // Родной язык в школе. 1923. Кн. 1. С. 110–116; Кн. 2. С. 106–108.
4. Ветухов О. Акад. М. Сумцов та потебніанство // Наук. зб. Харк. наук.-дослід. катедри історії України. 1924. Ч. I. С. 1–4. 309.
5. Ветухов А. Из воспоминаний об А. А. Потебне ([ум.] 29 ноября 1891) одного из последних его слушателей Р. И. Каширенинова ([ум.] 24 июня 1896) // ВХИФО. 1913. Вып. 3. С. 45–48.
6. Ветухов О. З архіву Потебнянського комітету: (Уривки листування з Потебнею, що стосуються укр. правопису) // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. 1927. Кн. 13–14. С. 304–310.
7. Ветухов О. В. Свято Потебні в ХІНО 25 листопада 1928 року // Зап. ХІНО. 1928. Т. 3. С. 3–4.
8. Ветухов О. В. До розуміння Потебні. Критично-бібліографічні uwagi // Науковий Збірник Харківської науководослідної Катедри Історії української культури. – Т. 2–3. – (Присвячене пам'яті проф. О. Потебні). Х., 1926. С. 11–38.
9. [Горбач О.] Потебніанство // Енциклопедія українознавства. Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2279 Підпис.: О. Г.
11. Дабло Л. Г. Харківський період творчості Д. Овсянико-Куликовського // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2012. Вип. 18(2). С. 50–54. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18(2)_13).
12. Илизаров С. Неизвестное о малоизвестном: Т.И. Райнов и В.И. Вернадский [Текст] // Вопр. истории естествознания и техники. 2013. №4. С. 97 – 137.

13. Лезин Б. О сочетании психологического метода изучения художественного творчества с марксистским // Родной язык в школе. 1927. Кн. 6. С. 90–105.

14. Марченко Е. С., Калиниченко Е. С. Алексей Ветухов: судьба на изломе эпох // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 174–185. Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12165>

15. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. 2. Глагол. М.: «Просвещение». 406 с.

16. Сінченко О. Неопотебнянство Бориса Навроцького // Синопис: текст, контекст, медіа. 2015. № 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4.

17. Сумцов М. До історії наукового впливу О. Потебні // Наук. зб. Харк. наук.-дослід, катедри історії укр. культури. 1926. Ч. 2–3. С. 5–10.

18. Топорков А.Л. Ветухов Алексей Васильевич // Русские фольклористы. Библиографический словарь. XVIII-XIX вв.: В 5 т./ Под ред. Т.Г Ивановой. СПб.: Дмитрий Буланин, 2016. Т.: А-Г. С.623-630.

References

1. Bahalii D. Oleksandr Opanasovych Potebnia: Zahalna kharakterystyka: (Promova na urochystykh zborakh Khark. INO v 32 rokovyny smerti Potebni) // Chervonyi shliakh. 1924. № 4–5. S. 143–159.

2. Vetukhov A. Aleksandr Afanasevych Potebnia (29 noiabria 1891 hoda) // RFV. 1898. T. 39. S. 37–82.

3. Vetukhov A. Potebnyanstvo // Rodnoi yazyk v shkole. 1923. Kn. 1. S. 110–116; Kn. 2. S. 106–108.

4. Vetukhov O. Akad. M. Sumtsov ta potebnianstvo // Nauk. zb. Khark. nauk.-doslid. katedry istorii Ukrainy. 1924. Ch. I. S. 1–4. 309.

5. Vetukhov A. Yz vospomynanyi ob A. A. Potebne ([um.] 29 noiabria 1891) odnoho yz poslednykh eho slushatelei R. Y. Kashyrenynova ([um.] 24 yunia 1896) // VKhYFO. 1913. Выр. 3. S. 45–48.

6. Vietukhov O. Z arkhivu Potebnianskoho komitetu: (Uryvky lystuvannia z Potebneiu, shcho stosuiutsia ukr. pravopysu) // Zap. ist.-filol. viddilu VUAN. 1927. Kn. 13–14. S. 304–310.
7. Vetukhov O. V. Sviato Potebni v KhINO 25 lystopada 1928 roku // Zap. KhINO. 1928. T. Z. S. 3–4.
8. Vetukhov O.V. Do rozuminnia Potebni. Krytychno-bibliohrafichni uvahy // Naukovyi Zbirnyk Kharkivskoi naukovodoslidnoi Katedry Istorii ukrainskoi kultury. – T. 2–3. – (Prysviachene pamiaty prof. O. Potebni). Kh., 1926. S. 11–38.
9. [Horbach O.] Potebnianstvo // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Paryzh, Niu-York, 1970. T. 6. S. 2279 Pidpys.: O. H.
11. Dablo L.H. Kharkivskiy period tvorchosti D. Ovsianyko-Kulykovskoho // Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. 2012. Vyp. 18(2). S. 50–54. Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18\(2\)__13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18(2)__13).
12. Ylyzarov S. Neyzvestnoe o maloyzvestnom: T.Y. Rainov y V.Y. Vernadskiy [Tekst] // Vopr. ystoryy estestvoznanyia y tekhniky. 2013. №4. S. 97 – 137.
13. Lezyn B. O sochetanyy psikhologhycheskoho metoda yzuchenyia khudozhestvennoho tvorchestva s marksystyskym // Rodnoi yazyk v shkole. 1927. Kn. 6. S. 90–105.
14. Marchenko E. S., Kalynychenko E. S. Aleksei Vetukhov: sudba na yzlome epokh // «Lunovski chytannia». Materialy naukovy-praktychnykh seminariv (2010–2014 rr.). – Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2014. C. 174–185. Rezhym dostupu: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12165>
15. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike. T. IV. Vyip. 2. Glagol. M.: «Prosveschenie». 406 s.
16. Sinchenko O. Neopotebnyanstvo Borysa Navrocz`kogo // Synopsys: tekst, kontekst, media. 2015. № 2. Rezhym dostupu: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12165>
17. Sumtsov M. Do istorii naukovooho vplyvu O. Potebni // Nauk. zb. Khark. nauk.-doslid, katedry istorii ukr. kultury. 1926. Ch. 2–3. S. 5–10.
18. Toporkov A.L. Vetukhov Aleksei Vasylevych // Russkiye folklorysty. Byobyblyohrafycheskyi slovar. XVIII-XIX vv.: V 5t./ Pod red. T.H Yvanovoi. SPb.: Dmytryi Bulanyn, 2016. T.1:A-H. S.623-630.